

Історія

УДК 94(477.54)+72(477.54)(09)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15466710>

**Історичний вплив столичного статусу Харкова (1919 –1934) на
подальший розвиток архітектурного обличчя міста**

Новгородов Дмитро Володимирович,

аспірант кафедри Українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків, Україна, <https://orcid.org/0009-0005-2088-3781>

Прийнято: 08.05.2025 | Опубліковано: 19.05.2025

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню історичного впливу столичного статусу Харкова в період 1919–1934 років на формування та подальший розвиток архітектурного обличчя міста. У роботі проведено аналіз політичних та соціально-економічних чинників, що зумовили надання Харкову статусу столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки (надалі УСРР), та їхній безпосередній вплив на розгортання масштабного будівництва. Особливу увагу приділено розвитку авангардного модернізму (конструктивізму), який в розглянутому періоді став домінуючим стилем у столичному будівництві.*

Розглянуто причини та наслідки зміни політичного-адміністративного статусу міста. Описані головні особливості архітектури нового часу. Наведено приклади знакових новобудов відповідного історичного періоду. Для повнішого розкриття теми в статті використовуються різноманітні історичні матеріали – статистичні, архівні, науково-дослідницькі, тощо.

Розглянуто ключові архітектурні ансамблі та окремі будівлі, зведені в Харкові в цей період, та їхнє значення для формування унікального архітектурного коду Харкова. Зазначено, що окрім цих споруд в місті існує великий перелік менш відомих широкому загалу будівель 1920–1930 років побудованих в стилі конструктивізм. Доводиться, що столичний статус став визначальним фактором архітектурної трансформації Харкова у міжвоєнний період, а велика кількість об'єктів конструктивізму побудована в розглянутий період суттєво вплинула на зовнішній вигляд Харкова, багато в чому сформувавши історичне та архітектурне обличчя міста. Надання місту функцій столиці УСРР зумовило інтенсивне розгортання масштабного будівництва, спрямованого на створення адміністративної, житлової, культурної та промислової інфраструктури.

Столичний період сприяв формуванню особливого архітектурного коду Харкова. Велика кількість споруд, виконаних у стилі конструктивізм, визначила неповторний образ міста, який зберігає свою цінність і донині. Харків є одним із найяскравіших центрів архітектурного авангарду в Україні.

Наголошено на важливості збереження та подальшого дослідження унікальної архітектурної спадщини Харкова 1920–1930-х років.

Ключові слова: *Україна, Харків, столиця, УСРР, архітектура, конструктивізм, будівництво, 1919–1934.*

The Historical Influence of Kharkiv's Capital Period (1919–1934) on the Evolution of Its Architectural Identity

Dmytro Novhorodov,

Postgraduate Student, Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and History of Science, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0005-2088-3781>

Abstract. *This article explores the historical impact of Kharkiv's status as the capital of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) from 1919 to 1934 on the formation and evolution of the city's architectural identity. It analyzes the political and socio-economic factors that led to Kharkiv's designation as the capital and their direct influence on the launch of large-scale urban development. Particular emphasis is placed on the rise of avant-garde modernism—specifically Constructivism—which emerged as the dominant architectural style during this period.*

The paper examines the causes and consequences of changes in the city's political and administrative status and outlines the main characteristics of the architecture of this new era. It presents examples of landmark buildings from the historical period in question. To provide a comprehensive understanding of the topic, the article draws upon a wide range of historical materials, including statistical data, archival sources, and academic research.

The study reviews key architectural ensembles and individual buildings constructed in Kharkiv during this time, highlighting their role in shaping the city's unique architectural code. It emphasizes that, beyond the well-known structures, the city also contains a significant number of lesser-known buildings from the 1920s–1930s designed in the Constructivist style. The article argues that Kharkiv's capital status was a defining factor in the city's architectural transformation during the interwar period. The widespread construction of Constructivist buildings during this time had a profound impact on Kharkiv's urban appearance, significantly contributing to the formation of its historical and architectural identity.

The capital period stimulated the development of administrative, residential, cultural, and industrial infrastructure. As a result, Kharkiv became one of the most prominent centers of architectural avant-garde in Ukraine. The article stresses the importance of preserving and further researching the city's unique architectural heritage of the 1920s and 1930s.

Keywords: *Ukraine, Kharkiv, capital, Ukrainian SSR, architecture, constructivism, construction, 1919–1934.*

Постановка проблеми. На початку ХХ століття Харків утвердився як один із провідних центрів України, демонструючи значний економічний та культурний потенціал. Особливо знаковим для подальшого розвитку міста став період 1919–1934 років, коли Харків виконував функції столиці УСРР. Цей період характеризувався інтенсивними історичними трансформаціями, які безпосередньо вплинули на всі сфери міського життя, зокрема й на архітектуру, яка завжди є відображенням суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в суспільстві.

Проблема дослідження полягає у вивченні історичного впливу столичного статусу Харкова в період 1919–1934 років на формування та подальший розвиток архітектурного обличчя міста. Незважаючи на наявні дослідження архітектури Харкова цього періоду, бракує саме загальної історичної оцінки впливу зміни статусу міста на характер, масштаби, стилістику та інші особливості подальшого розвитку міського будівництва та архітектури. Зокрема, потребують поглибленого аналізу механізми формування домінантного архітектурного стилю, а також довгострокові наслідки цих архітектурних змін для сучасного міського простору та ідентичності Харкова. Дослідження зазначеної проблеми є важливим для розуміння закономірностей розвитку міста в умовах зміни його статусу та для виявлення унікальних рис архітектурної спадщини Харкова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впливу столичного статусу Харкова на його архітектуру залишається недостатньо систематизованим, попри зростання інтересу у сфері урбаністики та культурології.

Серед найґрунтовніших праць — дослідження Світлани Смоленської «Kharkiv in the 1920s–1930s as the Capital of Victorious Modernism» (2024) [1], де

архітектура аналізується як репрезентація соціалістичної столиці. Проте увагу зосереджено переважно на «вітринних» об'єктах, залишаючи периферію осторонь.

Свгенія Губкіна у монографії «Слухати місто» [2] акцентує на взаємодії архітектури та ідеології 1920–30-х рр., поєднуючи аналіз із есеїстикою, що іноді знижує академічність.

Катерина Діденко у праці «Соціально-житлові програми...» [3] висвітлює реалізацію авангардних концепцій у житловому будівництві, хоч і менше зосереджується на символічних аспектах архітектурного образу міста.

Анастасія Боженко [4] аналізує урбаністичні передумови трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ ст., але менше стосується впливу столичного статусу.

У колективній монографії «У пошуках обличчя міста» (2021) [5] досліджується репрезентація міста, зокрема у період його столичності, однак архітектурний аспект подано фрагментарно.

Михайло Ільченко в «Kharkiv – The Capital of Ukrainian Modernity» (2023) [6] підкреслює роль Харкова як центра авангарду, але аналіз впливу статусу столиці залишається обмеженим.

Загалом, наявні праці є тематично розрізненими, і бракує цілісного міждисциплінарного підходу до вивчення впливу столичного статусу на архітектурну ідентичність Харкова.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри зростаючий науковий інтерес до теми архітектурної трансформації Харкова у період виконання ним функцій столиці УСРР (1919–1934), низка історичних аспектів залишається недостатньо опрацьованою. Потребують додаткового дослідження такі питання, як: взаємозв'язок між державною ідеологією та архітектурними рішеннями; механізми впровадження конструктивізму, як домінантного стилю в міське середовище; довготривалі наслідки столичного будівництва для сучасного архітектурного коду Харкова.

Отже, виникає необхідність використати в роботі комплексний міждисциплінарний підхід, застосувати історико-джерелознавчий метод для аналізу архівних, статистичних та публіцистичних матеріалів, також структурно-функціональний, компаративний та метод історичної реконструкції.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження — з'ясувати, як столичний статус Харкова у 1919–1934 роках вплинув на архітектурний розвиток міста. Для її досягнення поставлено такі завдання:

1. Проаналізувати політичні, соціальні та економічні чинники, що зумовили надання Харкову статусу столиці УСРР.
2. Визначити ключові напрямки містобудівної політики та їхній вплив на архітектурне середовище міста.
3. Розкрити роль конструктивізму як домінуючого стилю у столичній архітектурі Харкова.
4. Оцінити довгострокові наслідки столичного періоду для формування архітектурного коду міста.
5. Виявити значення архітектурної спадщини цього періоду для сучасного образу Харкова.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку ХХ століття Харків утвердився як один з найбільш впливових центрів України (на той час півдня Російської імперії), визначаючи її торгівельний, промисловий та культурний ландшафт. 1 січня 1907 року, як наслідок об'єднання низки залізниць, Харків стає ключовим вузлом «Казенних Південних залізниць», що зв'язав портові міста Чорного та Азовського морів, промисловий Донецький вугільний басейн з іншими містами регіону [7].

У 1904 році в Харкові було понад 1 200 промислових підприємств з більш ніж 17 000 робітників [8]. В 1906 році почали діяти перші лінії електричного трамвая, розпочався автомобільний рух, відбувалась розбудова

водопровідної та каналізаційної мережі, а інженерна система очищення стічних вод міста вважалася взірцевою навіть в порівнянні з великими містами Європи [9]. Наявність консульств іноземних держав свідчить про те, що Харкова був важливим центром комерційних зв'язків. Харків був важливим східноукраїнським освітнім центром. Заснування Технологічного (1885) та Комерційного (1916) інститутів стало важливим доповненням до діяльності Харківського університету. На другу половину XIX ст. припало відкриття ряду фахових шкіл: торгової, технічної, залізничної, музичної, художньої, земської, акушерської тощо. Харків демонстрував постійний розвиток в усіх сферах.

Ці процеси були загальмовані трагічними подіями Першої світової війни, соціальної революції й наступної за ними суспільно-політичної турбулентності.

7 листопада 1917 року в наслідок заколоту влада в Російській імперії перейшла до Ради Народних Комісарів. У відповідь, 20 листопада 1917 року, Центральна рада у Києві III Універсалом проголосила про створення Української Народної Республіки (далі УНР). IV Універсалом у січні 1918 року було порушено питання про об'єднання всіх українських земель. Харків беззастережно розглядався як територія щойно створеної УНР. Представником Центральної Ради у Харкові став відомий у місті соціал-демократ, редактор газети «Нова Громада» Яків Довбищенко [10]. Але в грудні місто захопили матроси балтійського флоту. Під їх охороною було проведено так званий Всеукраїнський з'їзд Рад, який заявив про повалення влади Центральної Ради та проголосив Україну республікою Рад (робочих, солдатських, селянських та козацьких депутатів) зі столицею у Харкові. У роботі з'їзду взяли участь 206 делегатів, обрані лише 95 радами з 300, що діяли в Україні. [11]. Але утриматися у місті більшовикам не вдалося. В наслідок виконання умов Брест-литовського договору, за яким Українська Народна Республіка звернулася за військовою допомогою до Німеччини, в квітні 1918

року у Харків увійшли війська німецької імператорської армії. Місто перебувало під їх контролем до листопада 1918 року.

28 листопада 1918 року за вказівкою ЦК РКП(б) у Курську був утворений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ) й того ж дня було вирішено, що місцем його перебування має бути місто Суджа. Знову Харків став столицею вже Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) після його повторного захоплення більшовиками в січні 1919 року. На противагу Києву, який залишався столицею Української Народної Республіки. Але й цього разу місто більшовики не утримали. 25 червня 1919 року Харків зайняли війська Добровольчої армії півдня Росії. Тільки за рік у ніч з 17 на 18 січня 1920 року політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення: «ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова» [12]. Виконання цієї постанови перетворило місто на адміністративний й політичний центр радянської України. Після цього Харків став де-факто столицею УСРР. Юридично певний час питання про столицю залишалося у невирішеному стані. Рішення Всеукраїнського з'їзду рад, яким Харків був названий столицею УСРР, було зафіксоване лише в Конституції УСРР 1929 року [13].

Вибір Харкова як столиці УСРР був зумовлений комплексом політичних, економічних та соціальних факторів. Насамперед Харків був великим містом з розвиненою інфраструктурою, розташований близько до кордону з Росією, що забезпечувало більшовицькому режиму зручний контроль над регіоном. Місто було важливим транспортним вузлом, що дозволяло швидко перекидати війська та ресурси. Харків був великим промисловим центром з численним робітничим класом. Більшовики вважали, що в Харкові вони матимуть більшу підтримку, ніж у Києві.

Незважаючи на те, що Харків був одним із найрозвинутіших центрів України на початок 1920-х років, місто не було пристосовано до несення ним

столичних функцій. Першочерговою проблемою стала нестача адміністративних будівель, необхідних для ефективного функціонування уряду. Гостро встало питання масштабного будівництва адміністративних споруд, а за ними вже потягнулися інші новобудови: житлові, промислові, медичні, освітні, науково-технічні тощо. Створювалися цілі архітектурні ансамблі, що й донині вражають своєю оригінальністю та сміливістю інженерних рішень, формуючи новий архітектурний код Харкова.

Архітектура завжди відображає історичні, політичні, соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. В 1921–1925-х роках радянською владою проводилася нова економічна політика (НЕП), яка допускала елементи ринкової економіки та творчої свободи, що стало сприятливим ґрунтом для розвитку нових мистецьких течій, серед яких особливе місце посів авангард. Ідеологічна лояльність з боку нової влади до авангарду в архітектурі пояснювалася його співзвучністю революційним ідеалам: відмова від старих форм. У цей період Харків став центром активного творчого пошуку. Архітектори отримали можливість експериментувати з новими матеріалами, формами та планувальними рішеннями. Це були роки боротьби різних напрямів в українському зодчестві й становлення конструктивізму, як найбільш передового стилю, що відповідав духу, часу, динаміці соціальних перетворень, які відбувалися тоді в молодій, тільки-но створеній республіці [14].

У 1922 році було створено перші нариси нового генерального плану Харкова з умовою його нового статусу. Паралельно проголошувалася необхідність знищення буржуазного характеру міста і як слідство було прийняте рішення побудови нового адміністративного центру, який би відповідав статусу столиці радянської України [15].

Передбачалося спроектувати на території колишніх університетських земель велику площу та розмістити навколо установи республіканського значення.

Автором ідеї, що отримала першу премію всесоюзного конкурсу став молодий український архітектор Віктора Троценко. Преса охрестила його проєкт «Майданом масової дії». Саме він уособлював прагнення до втілення монументальності. І так само монументальними мали бути будівлі навколо, що мали призначення урядових інституцій. За задумом Віктора Троценка, площа мала стати центром проведення масштабних політичних демонстрацій, парадів та святкувань. А її розміри підкреслювати велич радянської влади та її орієнтацію на народні маси [16].

Говорячи про архітектурні маркери нової столиці, передусім варто згадати ансамбль майдану Свободи (на той час площа Дзержинського). З 1925 по 1927 рік найбільшим та головним будівельним майданчиком Харкова та України стало зведення Будинку Державної Промисловості (далі Держпром). У 1925 році ВСНХ України оголосив конкурс на розробку проєкту будівлі «нового типу». Перемогу в конкурсі одержав проєкт «Непроханий гість» архітекторів Сергія Серафімова, Самуїла Кравця та Марка Фельгера. Будівництво велося в західній ділянці площі Дзержинського. В монолітному залізобетонному хмарочосі складної форми мало розміститися 22 державних трести, Раднарком, Промбанк, Держторг, Зовнішторг, Держплан, Південсталь, Хімвугілля, Цукротрест та інші установи. Держпром мав символізувати міць радянської влади, її спрямованість на індустріалізацію. Його монументальність, складна але раціональна структура відображали амбіції молоді республіки та її столиці [17].

Проєкт створення нового адміністративно-урядового центру, передбачав ще дві будівлі: Будинок Кооперації та Дім Проєктів. Комплекс, мав бути виповненим у стилі конструктивізм. Таким чином Харків, отримавши столичний статус стає полігоном для випробувань ідей конструктивізму на практиці.

Будівництво хмарочоса Дім Проєктів (сьогодні — головний корпус ХНУ ім. В.Н. Каразіна) тривало два роки з 1930 по 1932. Споруда під девізом «Догнати і обігнати» будувалася за проєктом архітекторів Сергія Савича Серафимова й Марії Андріївни Зандберг. На відміну від будинку Держпрома, з ціллю економії, перекриття робилися з дерева. Тож під час війни будівля була сильно пошкоджена, а через реконструкцію в післявоєнні роки суттєво змінилась, втративши свій первинний конструктивістський стиль [18].

Будинок Кооперації (сьогодні — північний корпус ХНУ ім. В. Н. Каразіна), що спочатку планувалося для розміщення уряду УСРР, будувався не з залізобетону, а з цегли. Це сповільнило роботи й він не був завершений до початку Другої Світової війни. Будівництво розпочалось в 1929 році за проєктом архітекторів Оскара Мунца та Олександра Дмитрієва. Добудували хмарочос в 1954 році, але від стилю «конструктивізм» тоді відмовилися на користь «сталінського ампіру», який відображав зміну ідеології в СРСР [19]. .

Як столиця, Харків мав приймати численних гостей – представників інших республік, іноземних делегацій, діячів культури та науки, службовців, що прибули до міста у відрядження. В ці роки у Харкові діяли амбасади Швеції, Німеччини, Польщі, Італії, що сприяли торгівлі та захисту своїх громадян. Столичний статус обв’язував місто мати великий сучасний готель. У 1932-1936 році за проєктом архітектора Григорія Яновицького на площі було збудовано готель «Інтернаціонал» (сучасна назва готель «Харків»). Одночасно тут могли проживати понад 2000 осіб. Проєкт був виконаний у конструктивістському стилі й отримав золоту медаль у Парижі на Всесвітній виставці 1937 року. Після війни відновлення будівлі було доручено автору. Але з огляду на останні ідеологічні віяння, під час реконструкції фасадів Яновицький відійшов від первісних форм і готель втратив конструктивістський вигляд [20].

Ще одним цікавим прикладом роботи з простором міста може слугувати будівля ЦК КП(б)У архітектора Якова Штейнберга (1928–1930). Раніше тут

розміщалося Губернське земство, тож архітектор лише перебудував його в ідеологічному конструктивістському стилі, розширивши так, щоб воно відповідало масштабам майдану Дзержинського.

З-поміж інших будівель ансамблю майдану Свободи тільки Держпром зберіг конструктивістський вигляд. Зведений у 1925–1928 роках Держпром став першою у світі державною офісною будівлею, збудованою у модерністських формах. Це також найбільший у світі будинок, зведений у стилі конструктивізму. У 2017 році будову було включено до Попереднього списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за критерієм (IV) — як видатний приклад архітектури конструктивізму. У вересні 2023 року будівлю було внесено до списку об'єктів під посиленням захистом ЮНЕСКО, що надає їй особливий статус і привертає міжнародну увагу [21].

Підвищення статусу міста зумовило значну міграцію різних соціальних груп: нову радянську номенклатуру, фахівців сфери обслуговування, інтелігенцію, що прагнула долучитися до культурного та наукового життя столиці, представників робітничого класу, залучених новими можливостями працевлаштування. Якщо у 1913 році в місті проживало близько 247 тисяч осіб, то вже перепис 1926 року зафіксував близько 417 тисяч мешканців. Ця динаміка стрімко прискорилося, і до 1939 року населення Харкова сягнуло позначки у 833 тисячі осіб [22, 23].

Місто вкрай потребувало нових площ під житлове будівництво. Проектом побудови адміністративного центру передбачалося й будівництво житлового комплексу «Задержпром'я». В 1925–1930 роках тут було побудовано цілі квартали будинків у домінуючому конструктивістському стилі. Тоді ж з'являється тенденція давати домівкам, найменування пов'язані з професіями майбутніх мешканців («Червоний хімік», «Більшовик», «Червоний промисловець», «Будинок спеціалістів», «Харчовик», «Слово», «Табачник» т. ін.)

Апогеєм житлового будівництва мало стати створення соціміста «Новий Харків», який зараз відомий як район ХТЗ. У грудні 1929 року проектно-конструкторське бюро при НКВС під керівництвом Павла Альошина отримало замовлення на проектування соціміста «Новий Харків» [24].

У 1930 році у Харкові на базі об'єднання Бюро з проектування Великого Запоріжжя, Комісії з планування Донбасу і Проектного Бюро НКВС УРСР було засновано «ДІПРОМІСТО» — Український науково-дослідний інститут проектування міст. Він відіграв ключову роль у розвитку української містобудівної школи. Саме він займався розробкою містобудівної документації, державних будівельних норм, стандартів і правил. Протягом перших 4-х років фахівці «ДІПРОМІСТО» розробили генеральні плани 27 міст і великих селищ, зокрема Донецька, Краматорська, Горлівки, Кривого Рогу, Одеси, Херсона, Миколаєва [25].

У березні 1930 року був представлений ескізний проєкт селища ХТЗ — «Тракторобуд» на 113 тисяч мешканців. Одним із виразних маркерів конструктивістського стилю є колишній клуб-їдальня для робітників ХТЗ (1934), зараз Палац одружень, розташований по вул. Миру, 3. Архітектори — Антон Альбанський й Аркадій Тарусов.

Крім адміністративних та житлових будівель в місті також будувались школи, інститути, НДІ, лікарні, дитячі садки, будинки культури, пожежні депо, телефонні станції, будівлі промислового призначення в стилі конструктивізм.

В 1920-х державі більшовиків не вистачало кваліфікованих кадрів, особливо інженерно-технічних. Тому було прийняте рішення про форсований розвиток освітньої галузі. Влада СРСР прагнула створити нову, «червону» інтелігенцію — інженерів, педагогів, агрономів, лікарів. Будівництво нових інституцій в столиці дозволяло ефективно контролювати цей процес відповідними органами. У 1929–31 роках у Харкові було створено 23 нових вищих навчальних заклади, більшість з яких функціонують і сьогодні. Серед

них: Харківський інститут міського господарства (1922), Харківська державна академія культури (1929), Харківський авіаційний інститут (1930), Харківський інститут радіоелектроніки (1930). У 1930 році на базі будівельного факультету Харківського технологічного інституту та архітектурного факультету Харківського художнього інституту було створено Харківський інженерно-будівельний інститут. У 1930 році у місті навчалось 27000 студентів [26]. Також нова ідеологія замаркувала себе у вигляді комплексу студентських гуртожитків «Гігант» (Олександр Молокін, вул. Григорія Сковороди, 79, 1929–1931 роки); корпусу Вищого Професійного Училища № 6 на вул. Мухачова, 1 (колектив архітекторів: Микола Плехов, Олексій Тацій, інженер Андрій Ваценко, 1933 рік).

Статус міста та високі темпи розвитку промисловості сприяли появі в Харкові чисельних науково-дослідних інститутів (НДІ). На початку 1940 року в місті вже працювало 46 НДІ. Наприклад, на вул. Весніна, 7 знаходиться Український державний науково-дослідний вуглехімічний інститут (УХІН, 1930 рік); на вул. Григорія Сковороди, 83 – Український науково-дослідний інститут експериментальної ветеринарії (1934 рік, проєкт Олександра Молокіна); в будівлі на вул. Гуданова, 13 розташувався Український фізико-технічний інститут (1930 рік, проєкт Володимира Богомоллова та Петра Сидорова) [27].

Місто стрімко розросталося, і зростала потреба в просторі для дозвілля та ідеологічного впливу на маси. До міста прибували робітники з сіл, яких потрібно було соціалізувати, навчити, включити в нову радянську дійсність. Гостро встала потреба в центрах ідеологічного виховання – робітничих клубах й домах культури. Саме тут особливо широко розкрилися можливості конструктивістського стилю.

Його маркерами стали Будинок культури Будівельників — найяскравіший твір архітектури конструктивізму серед клубних будівель

Харкова, архітекторів Яків Штейнберга, Ігнатія Мілініса та Івана Малоцьомова, побудовано в 1927–1929 роках. Палац робітника або БК Залізничників, (Олександр Дмитрієв, вул. Велика Панасівська, 83-А), який нагадує величезну гармоніку, 1927–1932 роки. БК Зв'язку (архітектор Олександр Молокін, вул. Скрипника 7), зараз Центр культури Київського району, будівництво розпочалося у 1927 році, а урочисте відкриття 31 березня 1929 року. БК «Харчосмак» за проєктом Олександра Линецького, вул. Благовещенська, 32, (1927–1930), зараз театр Музичної комедії.

Ще одним безпрецедентним проєктом мала стати побудова Театру масової дії, «мистецького Дніпрельстану» на 4000 осіб [28]. На конкурс, оголошений у 1930 році було представлено 143 проєкти, майже дві третини з яких від іноземних архітекторів з Німеччини, Швеції, Італії, США, Японії, Франції. Серед них слід визначити таких авторів, як Вальтер Гропіус, Альфред Кастнер, Зденко Стрижич, Кавакіта Рен, Норман Бел Геддес та багато інших.

Більшість проєктів було виконано в панівних на той час формах конструктивізму. А переможцем було визнано проєкт братів Весніних під девізом «Два пересекаючихся круга», в якому сцена трансформувалась відповідно до різноманітних театральних та інших масових постанов, при цьому місткість залу збільшувалась з 4000 до 6000 глядачів.

Проєкт було прийнято для реалізації та, навіть, розпочато будівництво допоміжних й акторських приміщень. Проте саме переїзд столиці до Києва у 1934 році зробив побудову такої монументальної будівлі неактуальною.

У 1930 році архітектором Олександром Линецьким було розроблено проєкт будівництва універмагу «Хаторг» в колишньому серці міста, на Павловському майдані. Саме в ньому втілювався радянський стиль споживання. Будівля також проєктувалася у конструктивістському стилі.

Для функціонування столиці були критично важливими ефективна комунікація та поштовий зв'язок. Будівництво нових сучасних об'єктів

поштового та телефонного зв'язку мало забезпечити потреби державного управління та зростаючого міського населення. Для цих потреб були зведені десятки будівель. Це насамперед автоматична телефонна станція (Петро Фролов, М.Ф. Покорний, вул. Свободи 7/9, 1930–1931 роки); Головний поштамт (Аркадій Мордвінов, Привокзальний майдан, 2, 1927–1929 роки).

Одним із засобів виявлення талановитих авторів і прогресивних ідей були конкурси. Й звісно, не усі їх учасники були позитивно налаштовані до домінування конструктивізму. Приводом для широкого громадського обговорення питань про шляхи розвитку архітектури Харкова став лист групи інженерів і службовців південних залізниць «Проект харківського поштамту слід переглянути», який був опублікований 28 липня 1928 року в газеті «Харківський пролетар». Його автори висловили свою категоричну незгоду з проектом Поштамту на Вокзальній площі. «Не можна дозволити, щоб на площі, що має певну архітектурну фізіономію, був поставлений ящик, іменованій головним поштамтом». Вже через кілька днів 1 серпня газета надрукувала лист-відповідь великої групи архітекторів, який містив пропозицію про залучення широких мас до обговорення питання «художнього оформлення будівництва». На сторінках газети майже щодня публікувалися думки, часом дуже неупереджені, противників й прихильників сучасних напрямів. Диспут на тему «Про нову і стару архітектуру» відбувся 14 серпня 1928 року у ВУАМА — Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських архітекторів, або у просторі, що належав до Харківського художнього інституту, й завершився перемогою нової архітектури над старими формами, які за рішенням зборів «повинні безповоротно піти» [29].

Важливим етапом у формуванні харківської школи архітектури стало створення Харківський інженерно-будівельний інститут (ХІБІ) у 1930 році [30]. У Харкові на той час існували художні інститути, які готували фахівців у галузі мистецтва, в тому числі й архітектури, проте бракувало потужного інженерно-

будівельного напрямку. Для реалізації масштабних проєктів була необхідна централізована система підготовки архітекторів-будівельників. Створення ХІБІ об'єднало мистецькі та інженерні підходи до підготовки фахівців, що стало характерною рисою харківської школи. В інституті працювали видатні архітектори та науковці, які заклали основи унікального підходу до архітектурної освіти, поєднуючи традиції та новаторство

Таким чином ідеологічна доцільність, курс на індустріалізацію та зростання міського населення в умовах столичного статусу Харкова створили унікальний контекст для розквіту модерністської архітектури, зокрема конструктивізму. Архітектурні проєкти цього періоду були не просто будівлями, а й символами нової епохи, відображенням політичних та соціальних змін. Харків став полігоном для втілення нових архітектурних ідей та ідеологічних концепцій, що знайшло своє відображення в унікальному обличчі міста.

Молоді архітектори, (як і інші митці-ідеалісти), щиро повірили в утопічні ідеали революції, в нове життя, сповідували нові мистецькі підходи та течії. В перші роки радянська влада лояльно ставилась до будь-якого авангардизму (конструктивізм, футуризм, супрематизм, та інші), але вже на початку 30-х років ХХ сторіччя будь-який авангард, як прояв свободи, став небезпечним для тоталітарної влади й був визнаний ідеологічно ворожим та фактично забороненим. Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932 року мала на меті поставити всі творчі сили під контроль держави. Спілка радянських архітекторів (СРА) була офіційно створена у 1932 році. Було проголошено курс на формування єдиного «радянського стилю», який мав би відображати велич соціалістичного ладу та бути зрозумілим широким масам. Це був початок закінчення періоду конструктивізму у радянській архітектурі [31].

Столичний період не був дуже тривалим, адже в січні 1934 року на XII з'їзді ЦК КП(б)У було вирішено перенести столицю до Києва, що обґрунтовувалося бажанням радянської влади зробити Київ своїм, заперечуючи право на нього проукраїнських сил [32].

Попри втрату статусу столиці, Харків залишився великим промисловим, науковим, культурним центром, освітньою столицею України та отримав унікальну архітектурну спадщину (авангардний модернізм).

Створений у 1920–1930 роках новий центр Харкова з його широкими просторами та монументальними будівлями визначив планувальну структуру міста на багато десятиліть вперед. Місто отримало новий, репрезентативний центр, що формувався згідно з прогресивними ідеями містобудування. Розробка та втілення нового генерального плану зумовили масштабні перепланування, спрямовані на створення широких проспектів та великих площ. Новою стилістичною домінантою міста став конструктивізм. Характерними рисами цього періоду були амбітні проекти нових будівель, кварталів та цілих районів, масштабність та динамічність забудови, використання новітніх будівельних матеріалів і технологій, спорідненість із тогочасними європейськими авангардними архітектурними тенденціями.

Висновки. Проведене дослідження історичного впливу столичного статусу Харкова (1919–1934) на формування його архітектурного обличчя дозволяє зробити наступні висновки: столичний статус став визначальним фактором архітектурної трансформації Харкова у міжвоєнний період. Надання місту функцій столиці УСРР зумовило інтенсивне розгортання масштабного будівництва, спрямованого на створення адміністративної, житлової, культурної та промислової інфраструктури, що відповідала амбіціям республіканського центру.

Домінуючим архітектурним стилем столичного Харкова став конструктивізм. Його функціональність, лаконічність форм та відмова від

декоративності органічно відповідали ідеологічним прагненням, спрямованим на побудову нового, раціонального суспільства.

Столичний період сприяв формуванню унікального архітектурного коду Харкова. Велика кількість споруд, виконаних у стилі конструктивізм, визначила неповторний образ міста, який зберігає свою цінність і донині. Харків став одним із найяскравіших центрів архітектурного авангарду в Україні та СРСР.

Перенесення столиці до Києва у 1934 році стало переломним моментом, що загальмував реалізацію деяких амбітних архітектурних проєктів, таких як Театр масової дії тощо. Проте архітектурна спадщина столичного періоду продовжує визначати ідентичність Харкова.

Дослідження архітектурної спадщини Харкова 1920-1930-х років є важливим для розуміння історичних особливостей еволюції міста. Воно дозволяє виявити унікальні риси міського розвитку та усвідомити довгострокові наслідки політичних рішень на формування архітектурного середовища.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на розробку ефективних стратегій збереження та популяризації унікальної архітектурної спадщини цього періоду.

Список використаних джерел

1. Смоленська С. Kharkiv in the 1920s–1930s as the Capital of Victorious Modernism. Харків : Центр міської історії, 2024.
2. Губкіна Є. Слухати місто. Архітектура Харкова 1920–1930-х років. Київ : Основи, 2021.
3. Діденко К. Соціально-житлові програми в архітектурі столичного Харкова. Харків : ХНУБА, 2023.
4. Боженко А. Урбаністичні трансформації Харкова на зламі XIX–XX століть. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020.

5. У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / за ред. І. Головченко. Київ : Ніка-Центр, 2021.

6. Ільченко М. Kharkiv – The Capital of Ukrainian Modernity [Електронний ресурс] // Copernico – European Cultural Review. 06.02.2024. Режим доступу: <https://www.copernico.eu/en/articles/kharkiv-capital-ukrainian-modernity> (дата звернення: 06.05.2025).

7. Історія залізничного транспорту України: у 4 т. Т. 1 / редкол.: В. О. Кір'янов (голова) та ін. Київ : Транспорт України, 1994. 351 с.

8. Обзор Харьковской губернии за 1904 год / Харьковский губернский статистический комитет. Харьков : Губернская типография, 1905. 172 с.

9. Каналізація міста Харкова: історія будівництва (1890–1910 рр.) // Вісник Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова. 2018. № 131. С. 47–53.

10. Скорик М. Революційний Харків Якова Довбищенка [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. 2017. 22 груд. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/HISTORY/revolyuciyniy-harkiv-yakova-dovbischenka-259820_.html (дата звернення: 23.03.2025).

11. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. Київ : Вид-во АН УРСР, 1956. 200 с.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 17. Оп. 3. Спр. 55. Арк. 3.

13. Вісті ВУЦВК. 1929. № 143 (23 червня). С. 8–11.

14. Смоленська С. О. Архітектура авангардного модернізму в Україні: генеза та спадщина: дис. ... д-ра архітектури: 18.00.01 / Харків. нац. ун-т буд-ва та архітектури. Харків, 2017. 447 с.

15. Харків: короткий провідник по столиці України. Харків : Укр. інститут краєзнавства ВУАН, 1932. 10 с.

16. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. Харьков : Фолио, 2001. 335 с.
17. Довідник будинку Держпромисловості. Харків : Укроргстрой, 1929. 50 с.
18. Сергійчук В. Головному корпусу Каразінського університету – 60 років [Електронний ресурс] // Каразінський університет. 2023. Режим доступу: <https://karazin.ua/news/holovnomu-korpusu-karazinskoho-universytetu-nbspmdash-60> (дата звернення: 23.03.2025).
19. Куделко С. М. Історія створення Північного корпусу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс] // Газета «Харківський університет». 2023. Режим доступу: https://gazeta.karazin.ua/index.php?Itemid=2149&id=2086&option=com_content&view=article (дата звернення: 23.03.2025).
20. Куделко С. М. Історія готелю «Інтернаціонал» у Харкові [Електронний ресурс] // Газета «Харківський університет». 2023. Режим доступу: https://gazeta.karazin.ua/index.php?Itemid=2149&id=2086&option=com_content&view=article (дата звернення: 23.03.2025).
21. Держпром. Попередній список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [Електронний ресурс]. 2017. Режим доступу: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6249/> (дата звернення: 23.03.2025).
22. Скляр В. М. Чисельність та етнічний склад населення Харківської округи у 1926 році: етнологічно-статистичне дослідження. Київ–Харків : Видавець Олександр Савчук, 2024. 150 с.
23. Kharkiv [Електронний ресурс] // Britannica. Режим доступу: <https://www.britannica.com/place/Kharkiv-Ukraine> (дата звернення: 23.03.2025).

24. Альошин П. Ф. Документи: проектні завдання планування соцістечка, будинків міськради, будинків житлового сектору, кінотеатру, лікарень, шкіл, ясел, їдальні та ін. ЦДАМЛІМ України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 260.

25. Діденко К. В. Створення та організаційне становлення інституту «Діпромiсто». Генеральний план «соціалістичної реконструкції» Харкова // Науковий вісник будівництва. 2020. Т. 100, № 2. С. 29–34. Режим доступу: <https://svc.kname.edu.ua/index.php/svc/article/view/190> (дата звернення: 23.03.2025).

26. Історія міст і сіл Української РСР. Харків в період соціалістичної реконструкції [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukrskr.com.ua/khark/harkiv-v-period-rekonstruktsiyiG> (дата звернення: 06.05.2025).

27. Науково-технічні будівлі Харкова: історія та архітектура [Електронний ресурс] // Репозиторій НТУ «ХП». Режим доступу: <https://repository.kpi.kharkov.ua/> (дата звернення: 23.03.2025).

28. Мамонтов Я. Проблема музичного театру (до будування «театру масового музичного дійства») // Радянський театр. 1931. № 5. С. 15–20.

29. Суловська М. Новий поштамт // Всесвіт. Харків, 1930. № 14. С. 11.

30. Історія Харківського інженерно-будівельного інституту [Електронний ресурс] // Харківський національний університет радіоелектроніки. Режим доступу: <https://nure.ua/branch/muzei-istoriyi-hnure/istorija-hnure> (дата звернення: 23.03.2025).

31. Архітектура радянської України. 1941. № 6. С. 25–30.

32. Смолій В. А. Історія України: Хрестоматія. Київ : Генеза, 2000. С. 345–360.